

ІХ

Незабаром після того, одного дня князь Єремія прикатав на коні в казарми. Військові саме посідали за обід за довгі столи під казармами й уплітали цілого печеного вола, порізаного на здорові шматки, розкидані по незастелених столах. Єремія окинув оком столи і вглядів між військовими якогось старця в драній свитині, з сивою чуприною та довгелецькими сизими вусами.

— А це хто такий обідає з вами? — крикнув Єремія з коня.

Старець вхопив дерев'янку, підставив під зведену назад ногу, вхопив в другу руку милицю і підставив її під пахву, потім підвівся через силу на ноги і, низько уклонившись Єремії, промовив:

— Я старець божий, ясновельможний князю! прошу милостині, Христа ради. Подай, ясновельможний, милостинку, з своєї ясновельможної ласки, ради спасення своєї душі, за упокой твоїх ясновельможних родителів...

— Тобі, старче божий, тут не місце. Чого ти вліз сюди між моїх військових? Навіщо ви посадили його за стіл? — крикнув Єремія до військових.

Військові мовчали. Князь окинув оком старця, і його вразили блискучі страшні чорні очі та незвичайно довгий тонкий та кривий ніс з горбицом, з таким гострим кінцем, неначе в яструба.

Старець придивлявся до князя й неначе їв його очима. В очах виявлялась така страшна ненависність та злість, що в Єремії ледве стало духу видержати той лютий погляд.

— Де то ти, волоцюго, скалічив ногу? Чи не над Старицею часом? Га? — спитав князь.

— Либонь над Старицею, а може і деінде, невтямки мені, ясновельможний! — сказав старець і низько поклонився.

— Може то моя шабля тебе черкнула по нозі?

— Може й так, ясновельможний, спасибі тобі й богові, — обізвався Кривоніс та все кланявся.

— Ото не лізь в козаки! Не вставай на панів! От і дістав цяцьку. Тепер не підеш більше на польських панів і десятому наказуватимеш, — сказав князь.

— Не піду, спасибі тобі, і десятому наказуватиму і молитимусь за ясновельможних польських панів і за вашу ясновельможність, князю, що мене, дурня, навчили та напутили. Подайте, ясновельможний князю, що ваша ласка, бідному каліці за спасення своєї душі, за рай пресвітлий...

— тяг далі Кривоніс старечим дрижачим голосом, ще й пришамкував, зовсім буцим старий дід.

— Гляди ж мені, шельмо, щоб більше й твоя нога не була тут, в казармах, а то я тебе зацькую собаками. Геть з двору! Випустіть на його вловчих собак, старих хортів! — крикнув Єремія.

Кривоніс натяг на чуприну яломок без верха, підбитий вітром, в котрому була дірка на дірці, і пошкандибав так швиденько з двору, що тільки скорчена нога на милиці, закутана в ганчірки, мелькала ззаду.

Єремія виїхав з двору і на окопі знов углядів здоровецького старця. Старець сидів на окопі, неначе стриміла копиця сіна. Вглядівши князя на коні, старець підмостив під скарлючену ногу дерев'янку, підвівся, скинув щось схоже на шапку і вклонився до землі Єремії. Один порожній рукав дранки теліпався на повітрі. Сива кудлата чуприна стриміла на підголеній голові, неначе куш верболозу. То був Вовгура. Він сховав ліву руку під сорочку і зумисне метляв порожнім драним рукавом. Князь, здивований страшною здоровецькою постаттю старця, на одну мить спинив коня.

«Ну та й здоровило яке! Ото якби собі нагарбати таких велетнів у військо!» — подумав Єремія.

— Де ти, «лайдак», загубив руку? — гукнув князь.

— Над річкою Старицею, ясновельможний пане! Подайте милостинку убогому каліці за спасення своєї душі, за вічний спокій своїх родителів...

Але князь вже не слухав старця й покатав конем в місто.

Проїжджаючи коло церкви, він знов углянів двох старців-калік. Вони сиділи на сходах коло брами і грілись на сонці. Коло воріт католицького монастиря князь знов надібав старця з покаліченою ногою.

— Ще й досі не передохла та каліч, що я покалічив під Лукомлем та над Старицею, — говорив Єремія до Гризельди, вернувшись в палац на обід. — Сьогодні бачив аж п'ятьох старців-калік з козаків. Один, бестія, такий здоровецький, як віл, а ногу волочить, неначе прибитий собака, ще й один порожній рукав метляється на вітрі. Нехай ходять по селах та наганяють страху та жаху на людей, щоб не забувались про панську кару.

— Та й я бачила двох страшних старців, як їздила до костьолу. Шкутильгали на милицях через греблю.

В той час в світлицю вступили князівські старости в маєтностях.

— А що ви мені скажете? — спитав Єремія.

— Те скажемо, ясновельможний князю, що між хлопами щось коїться, та не відаємо, що таке. Хлопи вже не так послухають, а ті люде в осадах, що вже їм минули строки вільготи, чомусь не хотять давати податів, несправно дають очкове, одсипне, подомне.

— О лихо їх матері, коли так! То забрати од їх силою десяту частку товару, овець, бджіл та усякої пашні. Беріть силою! Грабуйте бестій!

— Добре, ясновельможний князю. А ще вчора зігнали ми людей на шарварок, підгачували греблю на Сулі. Багато людей не поприходило, а з тих, що поприходили, п'ятеро збунтувалось. Покидали роботу, почали нас клясти в батька — в матір, побили пригоничів і дали драла в ліс.

— А то що за нахаби! Хапайте їх та закидайте в тюрми, забивайте в кайдани, а потім лупіть батогами, скільки мога! Я виб'ю з їх дурних голів той вільний дух.

— Пригоничі таки впіймали двох здорових, вже дійшлих парубків і одного господаря й скрутили їм руки цурками, — сказав управитель.

— Постинати їм голови зараз, на страх усім хлопам! Кличте ката й ведіть їх на майдан до схизматицької церкви. Я сам туди зараз прибуду. Зганяйте хлопів на майдан! Пошліть кликунів! — кричав князь.

Через годину князь прибіг на коні. Пригінчі привели трьох селян з скрученими назад руками. Військові шляхтичі прикотили до цвинтаря перед самою церковну браму колодку. Управителі зганяли народ, послали кликунів по улицах, самі їздили, викликали, але ні одна жива душа не вийшла на майдан. Тільки з церкви вийшов священник і благав князя, щоб дав дозвіл висповідати та запричастити людей, засуджених на смерть. Князь прогнав священника.

— Не мішайся, попе, не в свої лика! Ти і втямку не маєш про мої справи! Іди собі до церкви та там і хармаркай молитви, хоч розпережись. Тут тобі не місце! — крикнув князь до священника.

Прийшов і кат з сокирою, найнятий татарин, котрого Вишневецький держав при своєму дворі на харчах. Трьом чоловікам зв'язали руки й ноги, поклали головами на колодку, і кат в одну мить постинав їм голови. Жовніри позастромлювали голови на палі й повкопували палі на трьох царинах над трьома битими лубенськими шляхами на страх хлопам. Єремія звелів кинути три трупи на майдані, їх незабаром опали собаки та вкрили ворони і обцокотали до кісток ще до вечора. Багато сліз пролилося в Лубнах на тих чудернацьких диких похоронах. Минув який час, а панщанні люде все помаленьку тікали і десь зникали, неначе їх земля поглинала. Самі Єремійні військові, між котрими ціла половина були козаки й православні, почали збиратись вночі докупи і про щось шепотіли поміж собою.

Кривоніс та Лисенко-Вовгура з своїми десятьма товаришами, що попереодягались за старців та калік, оселились в той час у здоровій діброві над самою Сулою, в горах, в страшному бескетті. Там понад берегами стриміли покручені ламані гори з глибокими крутими ярами та западинами.

Яри були такі узькі та глибокі, неначе печери. Густі ліси вкривали гори й яри, неначе густе руно, в котрому навіть було трудно пролізти людині, а конем не можна було пропхатись нізащо в світі. Тільки звірі вили в тих пущах та нетрах, та хлюпались бобри та видри в тихій річаній воді понад берегами. В ті пущі не заходила ніколи ні одна жива душа.

Лисенко-Вовгура й Кривоніс викопали собі там печери в глибокому яру, а їх товариші повикопували собі печери в інших узеньких та довгих ярах поблизу од їх. Усі вони поодягались в старі засмальцьовані чернечі каптани та чорні послушницькі шапочки. Усі вони удавали з себе ченців, що повиходили з монастиря у ліс спасатись в скитах в самотині.

Була неділя. Сонце підбилось височенько вгору. Кривоніс та Лисенко порались коло печер. Лисенко приніс відро води з копанки. Кривоніс затопив на припічку, викопаному в куточку печери. Над цією піччю був вставлений бовдур, виплетений з лози і обмазаний глиною. Дим йшов у вивід і заплутувався сивими клубками в густій ліщині та бруслині. В печері по один бік під стіною лежала купа сухого жовтого листу; то була Кривоносова постіль. В головах замість подушки лежало зв'язане дрантя, драна свита та шапка. На глиняній стіні лиснів невеличкий образок. На припічку стояв горщик та миска. Кривоніс розпалив дрова, накидав в огонь картоплі, а в миску наклав чорних житніх сухарів і намочив їх у воді.

— От спечеться картопля, то й обід наш буде готовий, — сказав Кривоніс до Лисенка, — вже й наші товариші заворушились і певно готують обід: он я бачу димок над ярком, неначе який добрий козарлюга смочке люльку під кушем, а ондечки й другий димок в'ється над Сулою.

— Треба б мерщій попоїсти, бо опівдні певно зберуться наші на раду, — обізвався сливе нишком Лисенко, неначе боявся, щоб його розмови й кущі не почули.

— А я вже тутечки підмовив на повстання чимало людей: можу налічити сотнягу або й більше, — сказав Кривоніс.

— Та й я вже намовив мабуть більше сотні й звелів, щоб кожний підмовляв до своєї купи п'ять чоловіка, — сказав Вовгура.

— А я таки встиг похазяйнувати і в Яремчиних куренях! чимало навернув до своєї справи його жовнірів. Нехай тепер начувається Яремка лиха од своїх таки жовніриків, — сказав Кривоніс. — А це я недавно блукав попід Прилуками: і там вже наші прихильники поховались по дібровах та живуть в печерах; тобто, бач, спасаються в скитах.

Опівдні над Сулою почали вилазити з кущів люде. То там, то там з гори в яр спускався і вилазив з кущів парубок або чоловік і наближавсь до печери; а в лузі над Сулою знов виринали з густих ліз чоловіки й прямували до печери. Люде неначе висипались з гущавини, як з дрального лантуха зерно, неначе виростали з землі. Поприходили й інші Кривоносові товариші з близьких балок у чернечих каптанах. Незабаром в узькому ярку стовпилося сотень зо дві здоровецьких чоловіків та дідів. Були між ними й велетні та силачі, високі, плечисті, здорові. Усі вони скупились коло печери. Деякі витягали з-за пазухи хліб, деякі виймали з кишені пляшки з горілкою, шматки сала й оддавали на харч Кривоносові та Вовгурі. Люде гомоніли тихо, пошепки, неначе вони були не в діброві, а стояли десь у церкві або зібрались на похорон і стовпились у хаті, де лежав на лаві мрець.

— От нас вже зібралось чимало. Час вже розпочинати Чорну Раду, — загомонів тихо Кривоніс.

Усі люде стовпились, стали в кружок і поскидали шапки. Кривоніс став серед кружка. Усі замовкли. Тільки було чути, як десь в кущах цвірінькала пташка, та десь далеко в лузі над Сулою скреготали сороки або кахкали на низині дикі качки. Вже була пізня осінь. Лист в діброві поживк і сипався додолу. Липи й кленки ще були вкриті жовтим золотистим листом. В діброві пахло поживклим листом, неначе молодим розлитим вином. Сонце сипало золотом і на гори, неначе вшиті густими, жовтими лісами, ніби хати новими куликами. Усі гори й яри неначе пашіли

золотистим огнем, одбивали блиском жовтого листу та золотого проміння ясного сонця.

— Вже час розпочинати, — тихо загомоніли люде. — Хто опізнився на Раду, тим ми перекажемо, що постановили на Раді.

— Люде добрі! може ви не усі тому відомі, задля чого я скликав вас на Чорну Раду, то я мушу вам тепер усім вдруге оповістити. Настане весна, і Україна підніметься на Польщу. Встане Запорозька Січ, встануть козаки. Од самого повстання Павлюка, Гуні та Остриниці та й до сього часу козакам не вільно вибирати й настановляти собі гетьманів. Над козаками настановили за гетьмана польського шляхтича та польських полковників, а ці вельможні старшини знущаються над козаками. Козаки тепер топлять їм груби, поганяють їм коні, доглядають їх хортів. Та й цих скарбових реєстрових козаків держать мало. Впаде козацтво — впаде наша сила, впаде й загине наша Україна. Польща заборонила ширити козацтво на Україні. Обороняти границю од татарви нема кому. Вже двічі вривались татари на безоборонну Україну, більше тридцяти тисяч нашого народу погнали в Крим і продали на ярмарках в Цареград та в Єгипет. Хіба ви не чули, не бачили, як поганій Конецпольській обтикав тичками з козацькими головами окопи на Кодаку, на страх та ганьбу козакам?

— Де вже пак не чули! Чули, чули! — тихо загув народ.

— Козацтво гине. Україна гине. Усі наші українські значні пани поставали перевертнями і нашими ворогами, як от і цей ваш князь Ярема Вишневецький. Невже ви хочете, щоб вас усіх посаджали на залізні палі та пообтикали шляхи усякі Потоцькі, Лащі, Конецпольські та Калиновські? Доки ми терпітимемо!

— Не можна довше стерпіти! Не можна! Пани ріжуть нас, як худобу на м'ясо, як овечок! — загула громада. — Не стерпимо далі! Час вставати та помститись! Час оборонятись!

— Вже настав той час! Весною встане Запорожжя, але козаків тепер мало. Самі вони нічого не вдіють. Піднімайте усей народ, усей гурт. Народ повинен стати до помочі козакам. Треба збирати «загони». Загони з селян стануть до помочі запорожцям. Загонами повинна вкритись уся Україна й Полісся.

— Намовляйте до повстанню старого й малого! Збивайтеся в купи, в гурти, в загони і шукайте собі ватажків. Вставайте і рятуйте рідний край!

Кривоніс несамохить підняв голос і неначе зашипів. Помста душила його в грудях, неначе гадина вилась коло серця. Чорні здорові очі заблищали, неначе сипнули огнем. Він став страшний.

— Чи добре втямили мої слова? — сказав Кривоніс і виступив з круга.

Ще громада стояла непорушне, неначе приголомшена громом, як несподівано з чорної печери вийшов старий кобзар запорожець, сивий, аж білий, з здоровою чуприною на голові, з довгими сивими усами. Ще в битвах з поляками за часів Павлюка він запалював завзяття, загравав до оборони рідного краю своїми струнами, своїми думами. І од того часу, як були побиті козаки, й народ знов опинився в неволі в панів, його кобза не вгамувалась; переносила невольницькі думи од міста до міста, з ярмарку на ярмарок, розбуркувала приголомшений народ, будила неначе од сну і козацтво, й громади.

Максим Шкандиба причвалав слідком за Кривоносом і в пуші та нетри князеві діброви.

Старий поставний та дужий кобзар виринув з-під землі, неначе привиддя, пішов тихою ходою на пригорок і сів на старому пеньку. Його сухорляві пальці вдарили по струнах. Зарокотали струни, неначе степові орли стиха забуркотали. Дужий голос, зумисне здержаний, неначе загув нишком невольницьку думу. Громада поздймала шапки, неначе ставала на молитву, і ніби замерла на місці.

Тихий придавлений голос полився, неначе десь поблизу тихий потік шумів по камінні. Шкандиба співав, як поневірялись козаки на морі, на турецькій каторзі, як залізні ланцюги перетинали козацьке тіло до кісток, як гнучка таволга впивалась п'явками в плечі, як дзюрчала

козацька кров по білому тілу, по козацькому... як козаки плакали й побивались в неволі, згадуючи рідний край, мир хрещений. А кати знущались, ще й пащекували.

Громада стояла й не ворухнулась, неначе десь в церкві. Струни рокотали, неначе плакали. І ті сльози сипались перлами на пригноблені душі, крапали неначе на самісіньке серце. Сум обняв діброву. Пожовкле листя неначе ще більше пожовкло й з горя обсіпалось і нечуйно сідало на землю, на голови громади, на старого Шкандибу. Діброва ніби плакала, плакав дехто з громадян. Плакав голос в Максима. Тільки синє кришталеве небо весело лисніло, та сміялось сонце на веселому небі, неначе воно одно споконвіку не знало жодного горя та мук.

Максим догравав думу і наприкінці заспівав, як в недавні тодішні часи гетьман Петро Сагайдачний визволив невольників з кримської неволі, як втік морем од татар. І вернулись невольники на волю, вернулись в край хрещений, в край веселий. Несамохіть руки дужче вдарили по струнах. Несамохіть голос піднявся вгору, крикнув радісно: «Слава козацька не вмере, не поляже!» І той веселий дужий голос сам неначе вирвався з неволі, крикнув на radoцax. Дужий вольний гук неначе розбуркав мертву діброву. Діброва крикнула, луна по балці обізвалась тричі десь за Сулою в горах. Стрепенувсь старий кобзар. Стрепенулась уся громада, як один чоловік, неначе стрепенувсь вранці світом степовий орел і махнув дужими крилами. Одне серце стало і в діда Максима, і в громади.

— Не поляже наша слава! Не поляже! — загула громада.

— Ніколи не поляже, доки світа-сонця! Добудемо волі й долі! Рятуймо рідний край! — загомонів старий Максим.

Посідавши в куцах, люде подоставали харч з торбів, декотрі повитягували з-за пазух шматки хліба і, пополуднавши, розсипались на усі боки, розлізлись по куцах, неначе комашня, розійшлися тихо, неначе їх поглинула гушавина діброви.

— Бувай здорова, сумна діброво! — сказав старий запорожець.

— Прощай, діброво, і ти, рідний краю! — сказав Кривоніс.

І вони обидва зникли в гушавині. В діброві zostались самі печери...

До Єремії почали долітати якісь неясні, але страшні слухи.

В половині фебруа 1648 року до його дійшла чутка, що «якийсь» козак Хмельницький, зібравши купу запорозьких гультяїв, розбив в степах козацький скарбовий корсунський полк, що стеріг границю од татарського нападу, а потім став закликати до своєї купи народ і забирати його до свого війська. Єремія стривожився. Звістка була небезпечна. Це було тоді, як Богдан Хмельницький втік з сином Тимошем на Запорожжя й вже намовив Січ встати на Польщу. Запорожці послушали його, виступили з Січі і наткнулись на реєстровий корсунський козацький полк. Цей королівський скарбовий полк перший пристав до Хмельницького.

Звістка так стривожила Єремію, що він другого таки дня послав свого шляхтича Машкевича в Богуслав до польського гетьмана Потоцького розвідати про ту справу. Потоцький певно й сам добре нічого не знав і одписав Єремії, що то був незначний випадок в степах, де побились з жовнірами запорозькі гудьтяї та усякі заволоки та пройдисвіти.

Перед Великоднем Єремія з Гризельдою та з сином Михайлом переїхав у Лубни, щоб там святкувати Великдень. Це вже було в місяці квітні. Коли це до Лубен знов дійшла чутка, що десь за Дніпром Хмельницький, забравши до спілки татарську орду і набравши силу узброєних гультяїв та втікачів хлопів, збирається напасти на польське військо. Єремія знов послав Машкевича до Дніпра на розвідки про ті слухи. Незабаром Машкевич вернувся в Лубни і подав звістку, що Хмельницький став вспіл з кримською ордою, переманив до себе реєстрові козацькі полки, розбив польське військо при Жовтих Водах за Чигирином і вбив приводця того війська молодого Степана Потоцького, сина гетьмана Миколая Потоцького.

Звістка була страшна. Єремія постеріг, що козацтво не вбите на смерть, що воно знов оживає

й набирається сили. Він стояв в своїй кімнаті кінець стола, дивився у вікно й не бачив ні вікна, ні синього весняного неба, ні садка, ні зеленого свіжого листу на деревах. У вухах задзвеніло, зашуміло, аж памороки забило. Єремія постерегав своїм великим розумом, що настає якась страшна година. Неначе косою підтягло Єремії ноги, і він несамохіть впав на широке й високе крісло, неначе йому куля влучила в самісіньке серце, вхопився долонею за високе чоло, закинув голову і застогнав.

Єремія добре тямив, як козаки й хлопи страшенно ненавидять польських панів та єзуїтів. Він у думці змірив силу козацької ненависності до панів мірою своєї ненависності до козаків та хлопів. І ця страшна міра злякала його й в одну мить запаморочила йому памороки. Він сидів блідий, аж жовтий, закинувши голову на крісло, і неначе почував, ніби хтось встромив йому ножа в самісіньке серце й помаленьку повертає його, заганяє все глибше та глибше в груди, ріже груди наскрізь.

Гризельда заглянула в кімнату, де сидів Єремія, і остовпіла, а потім опам'яталась і страшно крикнула: їй здалось, що Єремія помирає.

— Що з тобою вчинилось? Ти став страшний, як смерть. Які звістки привіз Машкевич? Щось скоїлось страшно! — сказала Гризельда й доторкнулась рукою до Єремійного плеча.

— Недобрі звістки, недобрі! Якийсь Хмельницький підняв козаків, став вспіл з ордою, набрав хлопів і розбив польське військо при Жовтих Водах, ще й убив молодого Потоцького, — обізвався буцім крізь сон Єремія.

— Єзус-Марія! — крикнула Гризельда. — А ми ж тут живемо на одшибі од Польщі, в цих диких степах! Борони боже, як піднімуться хлопи та міщани та ще й несподівано наскочать з степу козаки.

— Треба тобі з сином виїжджати звідсіль зараз, таки зараз. Тут і справді небезпечно тобі zostаватись. Я з військом виступлю за Дніпро до помочі польному гетьманові Миколаєві Потоцькому, — сказав Єремія й схопився з місця.

— Покажу ж я себе отим Хмельницьким, що заводять колотнечу! Нехай начуваються тепер! Одгикнеться їм і Павлюк, і Кумейки, і Тарас Трясило, і Лукомль, і Стариця. Море крові проллю, а таки на своєму поставлю. Затоплю Україну кров'ю, зруйную, запалю пожежею, а таки до свого дійду. Король старий та недужий, ще й на біду прихильний до козаків. Я візьму в руки стерно й прапор і задавлю оту гадину, і вийду з битви побідником, ще й з славою й честю! — кричав Єремія, никаючи та крутячись по світлиці, як перше вражіння переляку вже минуло і свідомість та природжена завзятість вернулись в його закатовану душу.

— А тим часом ти вкладайся в дорогу і забирай своїх вірних двірських, поки ще хлопи спокійні. Тікай на Чернігів, в Мінщину, в нашу маєтність Брагин. Туди на Полісся не зайдуть жадні козаки. А там пересидиш, перебудеш лиху годину і виїжджай на Волинь до Вишневця. А я оце кинусь в битву. І даю тобі зарік, мій боже великий, що вб'ю оту гадину! знищу, спалю, пошматую, розтикаю голови шибеників на палях, на тичках понад шляхами од Лубен до Варшави, до самісінької Варшави! Чуєш? Даю тобі зарік, мій боже! — кричав несамовито Єремія й бігав по світлиці, неначе опечений звір.

— Заспокойся, мій милий князю! Вгамуйся, мій друже! Не муч себе! Ще ж ні сіло, ні впало, а ти тільки надаремно себе тривожиш та мордуєш. Боже мій! який ти став страшний, неначе тільки що вбив рідного батька! — благала Гризельда.

— Я буду тричі проклятий, як не задавлю України! Нема краю моєму гніву! Нема сили знести муки серця! Мене оттут тисне коло серця, неначе гадина ссе. Усе, усе ладні оті гицлі, оті шибеники видерти в мене з рук, і землі, і ліси, і золото й срібло, і мої блискучі заміри, і славу й честь, усе, усе, чим марила моя душа од молодих дитячих літ. Ой мрії мої, мрії золоті! Невже вас оце вітром рознесе по цих безкрайніх степах, а мої вороги ще й насміються, наглузують з мене?

Користолюбна й славолюбна Єремїна душа мучилась, неначе він кипів в окропі в здоровому полум'ї. Гризельді стало невимовне жаль Єремїї, і вона почала тихо плакати.

— Оттут в мене болить! Оттут в мене усе перевертається! — кричав нервово Єремія і бив себе кулаком по персах так навіжено, аж сухорляві перса гули. — Невже, мій боже, піде марно моя праця, мої золоті надії? Невже пропаде моя Лубенщина! Невже вона вже й пропала навіки? І я оце бачу тільки привиди оцього палацу, як його одлиск у дзеркалі, і тільки оце твоя, Гризельдо, тїнь передо мною...

— І не пропала ще Лубенщина, і не пропаде. Схаменись, мій голубе! Сядь та заспокойсь. Ти ще сам собі смерть заподієш. Боже мій милостивий! Горе мені, Єремїє, через твою палку неспокійну вдачу. Ти мучиш себе, мучиш і мене.

Ввечері прибули старости з Прилук та з Лохвиці і принесли князеві нову неприємну звістку, що по лісах, по дібровах збираються якісь гультаї, не то козаки, не то селяни, збираються цілими юрбами та купами, якусь раду радять поміж собою, а хлопи одникують од панщини, десь ходять, десь деляться, пропускають панщанні та згінні дні, не йдуть на шарварки, не хочуть вже послухати.

— Ми боїмось, що хлопи от-от незабаром піднімуться. Вже вони перечули через якихсь волоцюг, що козаки накликали татар і буцімбито розбили польське військо на Жовтих Водах, — говорили старости.

Єремія наче почув, що в Лубенщині вже тхне згяртиною, і звелів лаштувати карети та підводи, щоб вирядити Гризельду в дорогу.

— Тїкай, Гризельдо, швидчій в Брагин, а я заберу шість тисяч війська й поведу до Переяслава, перевезусь через Дніпро й стану до помочі Потоцькому, — сказав Єремія, — я гадаю, що скоїться в Лубенщині лихо. Я вже давно примітив, що в Лубнах і кругом Лубен вештаються якісь старці, якісь дуже заздрінні торботруси каліки.

В палаці забігали, завештались слуги, укладаючи на вози усяке князівське добро. Гризельдині двірські баби й панни католички ходили смутні та журливі, як неприкаяні; декотрі плакали і втирали рукавами сльози. Заворушилися і домінікани в своєму монастирі й почали лагодитись в дорогу; заворушилось усе, що було католицьке в Лубенщині. Через кілька день Гризельда виїхала з малим сином та з п'ятнадцятьма вірними слугами католиками шляхом на Чернігів та Любеч. За нею рушили ченці домінікани, рушили й усі католики, які наїхали в Лубенщину. Єремія одправив сторожу з Гризельдиним поїздом, вибравши найпевніших жовнірів поляків з свого двірського війська. Розпрощавшись з Єремїєю, Гризельда посадила в карету сина й виїхала з двору, навіть не заплакавши: їй не жаль було за Лубнами, де вона не встигла наловити багато схизматицьких душ і перевернути їх на поляків.

Як Гризельда виїздила з Лубен з своїм поїздом, лубенці зібрались натовпом на улицах і тільки собі потаєнці осміхались.

— Оттепер Гризельда вивезла з Лубен і свою віру, і свою мову, і своїх ченців. Небагато ж наловила вона рибки в Сулі: не вистачить на харч навіть на дорогу до Любеча, — сміялись міщани та козаки поміж собою.

Єремія послав Машкевича в Богуслав до Потоцького з листом і питався, куди йому простувати і вести свої шість тисяч війська на підмогу полякам. Не діждавшись Машкевича, Єремія повів сам військо до Переяслава, щоб не задлятись та не загаяти часу. Він приміг би — летів за Дніпро. Вже він довів військо до Яготина і заночував там, але другого дня сюди прискакав на коні його давній товариш по битвах та походах Поляковський і подав звістку, що запорозький гетьман Богдан Хмельницький п'ятнадцятого дня місяця мая розбив польське військо коло Корсуна й забрав у полон обох польних гетьманів: Миколая Потоцького та Калиновського, забрав усей польський обоз з усім добром, а Потоцького татари повели в Крим в неволю. Звістка була

страшна. Єремія остовпів: він знов почувив, як холод розійшовся по його тілі, а волосся на голові настовбурчилось. Він зараз рушив з військом до Переяслава, щоб перевезтись через Дніпро та стати до помочі полякам, і розіслав своїх драгунів в Черкаси, Домонтів, Стайки, Трахтемирів та Іржищів, щоб вони забрали там порони і стягли їх в Переяслав. Але козаки вже задалегідь попорались і звеліли потопити усі порони, щоб Єремії не було на чому перевезти своє військо. З Переяслава принесли звістку, що Кривоніс вже підняв переяславців, що козаки й міщани вже піднялись на оборону України. Єремії вже не можна було йти на Переяслав і перехопитись з військом за Дніпро. Порадившись з своїми полковниками, Єремія постановив йти за Дніпро іншим безпечним од козаків шляхом далі ік півночі проз Чернігів на Любеч до Брагина. Військо повернуло на цей шлях і дійшло до Березані. Тут наздогнали його шість козаків, посланців од Богдана з листом. Богдан писав до Єремії облесливий лист, щоб він не покладав собі в обиду і в гнів того, що козаки розбили польських гетьманів, бо тому була причина. Єремія прочитав лист, спихнув, роз'явився й зараз звелів постинати голови посланцям.

Тепер Єремія пересвідчився, що йому не можна вдержатись в Лубнах. Піднімалася страшна завірюха, і він вже добре знав, що не встоїть проти тієї завірюхи в далекому од Польщі краї, серед ворожого народу, як тільки народ підніметься ввесь до останнього чоловіка.

— Треба вибиратись з Лубен зовсім, треба вивезти з Лубен хапком, що можна вивезти. Я гадав, що справа вийде інакше. Треба хапатись, поки тут пожежа не спалнула; опізнимось — загинемо тут в степах, — сказав Єремія до своїх полковників і звелів вертатись до Лубен.

Похапцем вернувся Єремія до Лубен. Військо вступило в місто надвечір. В Лубнах було тихо, неначе в йому люде притаїлись, навіть не дихали. Єремія в'їхав у свій двір, увійшов у свій палац. В дворі було порожньо. Палац став ніби пустою. Кільки слуг вештались по дворі; по порожніх кімнатах дибав старий дворецький з ключами в руках. В покоях було порожньо. Перські килими, оксамитові завіси не веселили очей. Покої стояли, неначе обідрані ворогами; Єремія оглянув сумними очима ту пустку, пішов нагору, обдивився розкішну залу. З зводів, з стін неначе позирали на князя амури та сатири і неначе сміялись повними рожевими устами з його смутку. Єремія одчинив двері й вийшов на балкон. Май стояв у всій красі. Садок, діброва прибрались в розкішні майські зелені убори, неначе молода до вінця. Соловейки співали, аж заливались, зозулі кували в діброві, пташки щебетали. Діброва аж гула од співу, од щебетання. В квітниках цвіли квітки. Уся країна цвіла, як рай.

Єремія довго стояв, оглядаючи своє добро, свій рай, і не чув, як співали соловейки, як щебетали ластівки. Небо ніби сміялось, садки й діброва ніби пісні співали, а в Єремії в голові снувались думки сумні та чорні, як чорний дим над пожежею.

«І все це піде марно! І все це моє добро змете з землі якась сила. Встає інша сила, не та, на котру я покладав надію. Невже та сила потопче оці квіти, знівечить оце усе моє добро? Невже вона знесе усю мою працю, як морська бурхлива хвиля, знесе, понівечить і знищить, і сліду й признаку од мого добра не зостанеться? Невже ж я помилився?»

І Єремія почував десь глибоко-глибоко в серці, що усе це станеться, що його гадки можуть справдитись, що над його головою вже нависла якась страшна хвиля, шубовсне й в одну мить залле й затопить і його, і усе його добро, і усю його працю, і його давні мрії й надії.

Єремія зітхнув важко, кинув останній раз оком на садки, на діброви, вернувся до свого покою і дав приказ слугам якомога швидше укладати його пожитки, складати на вози намети, хапати похапцем зброю, коні та всяке рухоме добро. Надворі стояли хури. Слуги вештались, похапцем виносили й укладали на хури усяке цінovitіше добро, неначе хапком виносились з пожежі.

Вже смерклося. В палаці стало тихо й сумно, неначе в домовині. Дворецький приніс князеві вечерю. Князь сидів сумний, як осіння хмара, і їжа йому не йшла на думку. Дуже пізньою добою

погасло світло в Єремійних покоях. Єремія довго не спав. Важка туга найшла на його, а думки літали десь далеко; то слідкували за Гризельдиним поїздом, то шугали над Корсунськими горами та скелями, над Россю, де Крутою Балкою текла польська кров до самої Росі, кров, пролита побідниками, його закатованими ворогами. Аж опівночі Єремія задрімав тривожним почутим сном втомленого журбою чоловіка. І йому усе здавалось, що він не спить і все чує, і все знає. От він ніби бачить, що в його спочивальню хтось одчиняє двері тихо, хтось безголосно входить і стає коло порога. Єремія кинув очима на двері і бачить, що коло порога стоять два чоловіки й один парубок, котрим він недавно звелів постинати в Лубнах на майдані голови. Він бачить, що в їх голови одрубані, але держаться на в'язах і похилились на праві плечі. З страшних ран дзюрчить кров і стікає по білих сорочках додолу. Чоловіки стоять на своїй крові, неначе на червоних простелених хустках. Голови мертві, види бліді, але очі розплющені, страшні й люті. Єремія нітрошки не злякався: він бачив страшніші страховища і сам вчиняв їх. Але він теперечки почував, що йому стало ніяково, неначе ті захожі люде робили йому допит на суді, посхилявши набік сливе постинаті голови. От один з мерців розтуляє рота. Блиснули мертві зуби, язик заворушився й почав якось безголосно белькотати.

— Ти кат! Навіщо ти згубив нас із світа? Хто тобі дав право над нашим животтям, над нашою волею? Ми не будемо далі робити тобі панщини, не будемо більше давати тобі нашої сили, нашого здоров'я, щоб ти гарбав собі в скрині золото й срібло, пив дорогі вина, ставив високі палаци. Ти зробив собі рай на землі, а нас живцем закинув у пекло ще за нашої живності. Не послухатимемо тобі, не робитимемо панщини на вас, панів!

— Не робитимете панщини? Ви, хлопи, смієте так говорити мені в вічі! — крикнув Єремія і схопився з ліжка.

Три тіні зникли, неначе пішли під землю. Єремія одчинив двері у світлицю й оглянувся навкруги. Через усі двері в світлицю виглядали страшні голови замордованих ним людей та козаків. Світ тихо лився десь ніби з стелі, неначе серед стелі зійшов ясний місяць. Стіни мріли, неначе в чорному тумані. А страшні мари та привиди все виглядали з дверей, мертві, жовті, з розплющеними страшними очима, з широкими ранами на шиях, з розрубаними головами, з пообтинатими руками, котрі теліпались коло плечей. Тіні заворушилися і почали виходити з усіх дверей. Вони усе наближались до Єремії, обступали його навкруги. От їх вже стало повно. Вони піднімають порубані, покалічені руки вгору. Руки теліпаються на повітрі й сваряться на Єремію.

— Не будемо робити на тебе! Піднімемось усі! Задушимо тебе на смерть, рознесемо твоє добро до останньої крихти, потрощимо твій палац на цурпалки, і каменя на камені не зостанеться! — неначе гомоніли тіні, не рухаючи устами.

Єремія охолов. Він хотів протовпитись через той страшний кривавий натовп, але сили в йому не стало. От він неначе якимсь дивом протисся до дверей і тікає вгору по сходах. Він одчиняє двері в залу. В залі ясно, неначе увесь плафон світиться і лле місячне проміння. Серед зали стоїть срібна домовина на довгому підніжку з срібними та золотими колонками, з срібними східцями. Глянув він — в домовині лежить його мертва мати Раїна Вишневецька в білому вбранні, жовта, як віск, тільки чорні тонкі брови виразно чорніють на мрамуровому чолі. Кругом домовини стоять високі срібні ліхтарі з зеленими свічками. Мати тихо підводиться з домовини, стає на сходах і одслоняє свої мертві стуманілі чорні очі.

— Я тебе заклінала, щоб ти не оступався од України, од своєї мови й віри, а ти мене не послухав і став ворогом рідного краю. Проклін мій впаде на тебе й на твій рід незабаром, бо ти став перевертнем і катом для України. Ти пролив багато рідної крові.

— І ще проллю ріки крові, — тихо промовив Єремія.

— І ще проллеш? Ще тобі мало! Будь же ти тричі проклятий, на віки вічні! — промовила якось безголосно Раїна і підвела руку.

Несподівано, неначе з помосту, висунулись залізні палі, а на палях стриміли козаки й хлопці. По стінах загойдались вішалники, ніби на шибеницях. Неначе в одну мить виріс ліс шибениць та паль, а на їх висіли мученики України. Вищірені зуби, страшно простягнуті кукси без пальців, розтулені роти, страшні муки, що неначе захолили на виду в передсмертельні часи, все це було таке страшне, що Єремія не видержав і став тікати. Але тікати було нікуди. Єремія бачить, що уся зала, усей палац сповнився тінями. Усі вони наступали на його. Він почував в душі, що на його наступає якась сила, наднатуральна, непереможна, дужча за його, без кінця дужча, що од неї не можна ні оборонитись, ні сховатись. Він лапнув рукою за піхву і хотів витягти шаблю, але в його в руках опинилося тільки саме держално без шаблі. Держално випало з рук і розвіялось димом.

— Руйнуй ката! души його! — вчулося Єремії, і він буцім бачить, як тіні кинулись руйнувати його пишній палац, розносили камінь за каменем, цеглину за цеглиною, неначе птаство висмикувало колоски з копи і розносило їх по нивах та межах. От уже не стало покрівлі на палаці; башти щезають, неначе туманом розходяться; в стінах світяться пробої та щілини. Єремія вже бачить крізь стіни биті шляхи, обтикані палями та шибеницями, а на їх висять мученики, козаки та панщанні селяни. Бачить він, що й ті знімаються, наче птиці, з паль та шибениць і загалом летять до палацу, неначе здорові орли шугають через визубні башт, та усі кидаються до його. Очі мертві, страшні, зуби вищірені. Вони впиваються в його руки й плечі зубами й починають висисати з його кров, неначе упирі. Він почував, що вже гине. В його вже не стає духу дихати.

І Єремія застогнав, заохав, неначе його хто душив на смерть, і прокинувся весь в поту і з холодом у серці. Надворі вже розвиднювалось. У вікно лисніло рожеве майське небо, як рожева прозора тахля. На стіні грав рожевий одлиск. Соловейки співали, птаство щebetало аж кричало. Садок був сповнений пташиним щebetанням весь згори донизу, до останньої гілочки на деревах. Єремія опам'ятався зовсім і прийшов до свідомості. Він почав примічати червонуваті плями на стіні, примітив рожеві шибки у вікні, почув спів соловейків.

«Яка страшна нісенітниця верзлась мені! А палац ще цілий. Ніхто й гадки не мав його плюндрувати. Он стіни, он стеля, он на стінах висять дорогі шаблі, рушниці, ножі. Пху на тебе, сатано! А що, як сон мій справдиться? А що, як хлопці збунтуються отгучечки, як я виведу своє військо за Дніпро, а може ще й передніше, ще до мого виїзду?»

І Єремія зітхнув важко, спотання схопився з подушки і сів на ліжку, йому було важко. Він почував, що на його грудях лежала ніби якась вага.

«Треба тікати і тікати мерщій, зараз», — подумав Єремія і почувив, що в його серце неначе хто здавив рукою: він заплакав. Ця звіркуюта жорстока людина була здатна плакати.

«Треба укладатись, треба хапатись, щоб вихопитись з краю, бо я тут не встою і з військом. Здається, я звелів забрати похапцем усе потрібніше й цінovitіше; і сріблом обковану зброю, і дорогі шаблі, і повишивані золотом та обнизані перлами сідла, і срібний посуд... Але щось я неначе забувся взяти, щось наймиліше. Щось я неначе тут кидаю найлюбіше, і ніяк мені невтямки, що я кидаю, ніяк не пригадаю, що таке...»

Думки його плутались між срібними гнuzдечками та сідлами, обсипаними перлами, між шаблями та кінями. Він схопився з ліжка, став проти вікна і знов задумався, і не міг пригадати, про що він забувся. Він одсунув засув, одщипнув заціпку коло вікна й одчинив його. Садок та квітник неначе дихнули пахощами в кімнату. У вікно неначе впурхнула сама весна з рожевими крильцями, з пахощами фіялок та троянд, весела, співуча, з піснею та щebetанням. Єремія прочумався, опам'ятавсь, протер очі й примітив, що під кущами бузку та троянд стоїть якась пишна молода жіноча постать, в блакитному літнику, в червоних черевичках, як майська троянда. Він придивився й крикнув:

— Годозя! Он що я забувся взяти! То ти? Ти не мара? — крикнув неймовірний Єремія, неначе не йняв віри своїм очам.

Після важкої ночі, після страшних снів Єремії здалося, що і тепер ще протягується якийсь сон, але вже інший, пишний, радісний, серед майської краси садка, серед рожевого квіту. Йому привиджувалось, що його рукою якась потайна сила одчинила вікно в рай, повний квіток, повний майських пахоців, облитий вранішню росою, а під трояндами стояв янгол, посланий од бога, щоб загасити слід страшного сну нічної доби.

— Хто ти така? Чи ти Тодозя, чи то може Тодозина тінь сновигає оттут в садку? — промовив Єремія у вікно, неначе сам до себе, не ймучи віри своїм очам.

— Це я! Тодозя, — тихо обізвалась вона з-під кущів.

— А коли ти Тодозя, то не тікай хоч тепер від мене! приступи до вікна. Не бійсь мене! — сказав Єремія.

— Я тебе й не боюсь, і приступлю до тебе.

І Тодозя покірливо, як овечка, приступила до вікна й глянула Єремії просто в вічі.

Єремія почувив, що на його серце, як на суху землю, неначе впала роса, а душу неначе обвіяло якимись райськими пахощами, в сто раз приємнішими й солодшими за троянди та фіялки. Його змучена, стривожена, чорна од ненависності душа неначе одразу пояснишала, поздоровшала, неначе він тільки що лежав недужий і в одну мить одужав, набрався сили й здоров'я. Серце зраділо й заграло. Вже давно Єремія не зазнавав такої радості, такого спокою, який тепер злинув на його несподівано, неначе з рожевого неба, з цвіту троянд та з подиху весни.

— Не тікай хоч тепер від мене! Ти влила в мою душу спокій, — сказав Єремія і простяг руки через вікно, вхопив Тодозю за щоки і довго дивився в її темні, але ясні очі, неначе пив з тих очей щастя і спокій.

— Я й думки не маю тікати од тебе, коли я сама сюди прийшла. Я перечула через людей, що ти, князю, повернувся до Лубен, що ти не сьогодні-завтра вступиш звідсіль і виїдеш може і навіки. Як тільки свінуло, я прийшла сюди, блукала кругом палацу, никала по садку, щоб глянути на тебе востаннє на моєму віку, — сказала Тодозя.

— Чого ж востаннє? А може не востаннє?

— Ой в останній раз я тебе оце бачу. Вже ти не вернешся сюди в Лубенщину, — сказала Тодозя й важко зітхнула.

Єремія вхопив Тодозю за голову, прихилив її до своїх персів і гаряче поцілував. Він почував, що Тодозя може й правду каже.

— Заходиться на Україні велика колотнеча. Душа моя передпочуває, що ти сюди більше не вернешся. Я прийшла розпрощатись з тобою на віки вічні, — сказала Тодозя і раптом заплакала.

— Чого ж тобі прощатись! Я тебе візьму з собою, їдь слідком за мною. Де буду я, там будеш і ти. Я не хочу прощатись з тобою.

— Ой голубе мій сизий! Не піду я за тобою. Ти мене любиш, коли схочеш, коли заманеться твоєму сердцю кохання. Я для тебе, як обламана калина, розкидана по стежці. Коли твоя ласка, ти нагнешся, піднімеш пучок і милуватимешся; коли твоя неласка, то потопчеш золотими підківками червону калину. Не поїду я за тобою слідком. Покинь мене тутечки і забудь мене навіки.

— Я не буду тобі говорити, що тепер почуває моя душа. Не для тебе мені оповідати, що тепер криється в моєму сердці. Але кажу тобі, що ти одна неначе ллеш ліки в мою душу. З твоїх очей неначе лине спокій на моє серце, лине радість в мою душу. Ти одна моя втіха, коли мене ніщо не може втішити. А ти хочеш, щоб я тебе тут покинув!

— Я для тебе втіха тільки тоді, як ти на довгий час забудеш, що навіть животію на світі, а потім десь вглядиш мене, і знов прокинеться твоє бурхливе серце і запалиться вогнем. А я ж тебе теперечки люблю, і день і ніч не перестаю любити. І сподіваюсь — не діждуся того дня, тієї години, коли ти, як те осіннє сонце, виїдеш з чорних хмар і блиснеш на мене ласкою. А коли такі години трапляються в тебе? Ні, не поїду я з тобою. Я хочу тебе забути. Я тоді буду знов щаслива,

коли і самий слід твого виду зникне з моєї пам'яті.

— Тодозю! їдь зо мною! Я тебе збагачу, я тебе озолочу. Дам тобі село, запишу його на тебе й на твоїх нащадків. Чи то ж в мене мало сіл, мало землі?

— Я й села твого не візьму. Що б про мене сказали люде та козаки, якби я взяла од тебе село? Сказали б, що я продала свою красу, продала рідний край і купила собі за ті гроші село. Та й села ти не спроможешся подарувати, бо швидко й сам не матимеш сіл, — прохопилась Тодозя й замовкла.

Єремію неначе кольнуло ножем в серце. Проста людина неначе підказала йому ту гадку, що десь глибоко вже не раз ворушилась в його голові. Тодозя торкнулася об болючу Єремію виразку. Він насупив чорні брови і спанхув.

— Звідкіль ти знаєш, що я й сам швидко не матиму сіл?

Тодозя спустила очі додолу і промовила:

— Це твоє лихо передпочуває моя душа. Душа мені це каже.

— Скажи мені усю правду. Чуєш, Тодозю? Усю правду, як перед богом: чи не думають тутечки підняти мої панщанні хлопи і пристати до козаків, до якогось гультя Богдана Хмельницького?

— Нічого я про це не знаю. Та мені ніхто цього б і не сказав. Я не козак, і не піду ж я з списом та рушницею до війська. І не питай, ясновельможний, про це, бо я нічого не знаю.

Єремія скося зиркав на Тодозю й довго крутив довгого вуса. Йому хотілось випитати і вивірити правди в Тодозі.

— Ти мене не любиш, то й не кажеш. Якби мене любила, усю б правду мені сказала, — промовив хитро Єремія.

— І люблю тебе теперечки, мій голубе сизий, як свою душу, і прийшла до тебе, щоб глянути на тебе востаннє, а цього не скажу, бо нічого нічого не знаю. Та хоч би я й знала, то про це тобі не сказала б, — тихо промовила Тодозя, дивлячись додолу, на кінчики червоних черевиків.

— А все-таки я тебе тут не покину, силою тебе візьму й вивезу звідсіль, бо ти для мене, неначе дорога шабля. Без шаблі та без тебе я не обійдуся.

— Силою, князю, не візьмеш мене. Про це й не говори, бо й сам добре тому відомий. Я тільки думками літатиму за тобою по твоїх слідочках. Ото моє усе щастя теперечки. Така вже доля безталанних козачок.

— Вчора прибув сюди з Сенчі пан Суфщинський з жінкою та з дітьми. Панок боязкий, а його жінка ще полохливіша: бояться обоє тут зоставатись. Він виїде слідком за мною та за військом, їдь з ними до Брагина. Дам тобі я на дорогу і на прожиття усякого добра. Я повернуся туди до княгині, як поб'ю козаків, повернуся й до тебе.

— І вже, князю! Чого мені, сиротині, забиватись в далекий чужий край? Битви підуть за битвами. Ти кинешся в битву, і може й твоя голова скотиться додолу. Прощай, князю! Прощай, серце, востаннє! Я тебе вже більше не побачу.

Тодозин голос затремтів. Сльози полились з очей. Тодозя впала головою на Єремієне плече й заридала. Сльози лились річкою й душили Тодозю, неначе заливали її перса розтопленим залізом. Князь обняв її за голову і схилив свою голову.

— Вже я виплакала усі слези. Вже заіржали коні в станях. Люде незабаром повстають. Боюсь, щоб мене часом хто не вглядів тут в садку. Зирне сонце на землю з-за діброви, і люде вглядять мене оттут, і пропаде навіки моя добра слава. Прощай навіки! — сказала Тодозя й в одну мить одхилила голову, прожогом кинулась в квітник і побігла стежкою з садка. Тільки порушені кущі троянди та бузку загойдалися, затріпалися, і з їх посипалась густа роса на півонію та тюльпани. Тодозя зникла, і слід її щез. Єремія стояв і тільки позирав за нею слідком, доки вона неначе потонула в зелених кущах та пишних квітках.

Не встигла Тодозя прибігти додому, як за двором застукотів візок, і в Тодозину хату увійшов управитель Суфщинський з своєю жінкою Марисею. Єремія послав їх вмовити Тодозю й вивезти її з собою в Брагин. Він сподівався, що Марися, як жінка, краще за його зуміє підійти з хитрощами та лестощами, підластитись до Тодозі й по-жіноцьки намовити її виїхати до Брагина, а потім на Волинь до Вишневця. Тодозя вгляділа панків і одразу постерегла, чого вони приїхали такої ранньої доби. Тітка Мавра заходилась готувати сніданок. Тодозя попросила пана Суфщинського і його жінку сідати.

— От і нам довелось покидати Лубенщину, — почав говорити куценький та кругленький Суфщинський, — небезпечно нам тутечки zostаватись. Хлопи збунтуються, як тільки князь виїде й виведе військо. Не буде кому нас обороняти. Вони запогублять нас.

— От і шкода, що виїжджають мої давні знайомі. Мені буде жаль за вами, — сказала Тодозя.

— Їдьмо вкупі з нами, Тодозю, то й не доведеться тобі жалкувати за нами, — почала Марися. — Князь надарує тобі села. Будеш жити, як у бога за дверми.

Тодозя догадалась, що Суфщинська знає все про неї, що Єремія її кохає.

— Ми, Тодозю, знаємо усе про тебе, — почав Суфщинський. — Серця не потаїш од людей, як не ховайся з ним! їдь з нами до Брагина. Князь дає на дорогу гроші, дає й на твоє прожиття, запише тобі село, не до живоття, а навіки тобі й твоїм нащадкам.

— Не хочу я ні села, ні грошей і не поїду з вами ні за які гроші, — смутно обізвалась Тодозя і одразу заплакала.

— Та їдь бо, Тодозю! Ото дурна! — сказала тітка Мавра. — Якби мені князь давав село, я б загарбала його обома руками. Будеш панією на усю губу, будеш жити в добрі, одягатись в оксамитові кунтуші та шовкові намітки.

— Їдь — і не думай, і не гайся, і не змагайся. На тебе впало неначе з неба таке щастя, впад такий талан, про який тобі не снилось і не привиджувалось, — почала пані Марися. — Що з того, що князь католик і став поляком? «Ляхів гудьмо, а з ляхами будьмо», кажуть в приказці. І я ж колись була шляхтянка благочестивої віри, а як вийшла за свого Казимира, то й пристала на католицьку віру та й живу ж якимось на світі за своїм чоловіком. Так зроби й ти.

Марися була православна сірячкова шляхтянка родом з Волині. Вийшовши заміж за поляка, панка Суфщинського, вона почала ходити з своїм Казиміром до костьолу, як овечка за бараном, і незабаром з Марусі стала Марисею. Вона думала, що й Тодозя з великою охотою піде слідком за нею і вчинить так само.

— Ні, я цього не зроблю. Я не здатна таке вчинити. Не хочу я ні царства, ні панства! Не хочу я, щоб мені хто докоряв, що я пошилась в перевертні за багаті князівські подарунки, — сказала Тодозя.

— Та їдь, дурна! Будеш їздити в колясі на баских конях, не їстимеш печеної картоплі, як у себе вдома. Та й мене згодом переключеш до себе. І мені може колись справиш шовкову плахту, та може й мене посватає якийсь волинський прудиус. Бог посилає тобі такий талан, а ти ще й комизишся й кирпу дереш.

— Їдь, серце Тодозю, бо й тебе не мине лихо. Скажу тобі усю щирю правду: про твою любов вже знають в Лубнах козаки, знають і хлопи. Тебе вже усі тутечки звать ляхівкою та дражнять католичкою, хоч ти й не католичка. Борони боже нещастя, тебе вб'ють оттут твої ж сусіди, як кинуться на ляхів-панів. Ми оце тікаємо од наглої смерті. Тікай і ти, серце, та ще й швидко! — сказала пані Марися.

Тодозя втерла сльози і вважливе слухала.

— Тікай, Тодозю, — обізався пан Суфщинський. — Загинеш оттут вкупі з шляхтою ні за цапову душу. На тебе не подивляться, що ти козачка. Князя ненавидять українці вже давно. На тебе впала його ласка — і ти безперечно загинеш тільки за те, що він тебе любив. Тікай з нами.

Перебудеш лиху колотнечу — знов вернешся до господи. А тепер тебе не помилують і не пожаліють.

Полохлива тітка Мавра витріщала очі од переляку на Тодозю. Тодозя прислухалась.

— Ти, Тодозю, і втямку не маєш, що тут в Лубнах може скоїтись. Тікаймо заздалегідь! Нащо тобі надаремно, з доброго дива накладати головою? — сказав пан Казимір.

Тодозя заламала руки і застогнала. Сльози її одразу висохли.

— Боже мій милий! Чим я прогнівила тебе, що ти наслав на мене таке нещастя? Невже мене дражнять ляхівкою та католичкою? Це ви мабуть тільки підбиваєте мене вдвох, щоб я їхала слідком за князем. Це ви мене спокушаєте, — говорила Тодозя.

— І не підбиваємо тебе й не дуримо. Тебе усі в Лубнах і поза Лубнами так дражнять. Тебе жде надаремна смерть, і смерть люта. Вже й тепер тебе задрівають, звуть князівською хвірткою, бо ти ходила в палац до княгині Гризельди. Тікай зараз, бо не сьогодні-завтра загинеш оттут в своїй господі, та ще й може вкупі з тіткою. І твою хату спалять.

— Оце лихо! Ще й мені прийдеться накласти головою за князівські примхи. Тікай собі, Тодозю, звідсіль! Перебудь на Волині якийсь там час, а потім, як втихомириться колотнеча, вернешся до господи, — сказала тітка.

— І брат тебе, Тодозю, не оборонить, бо то, бач, сила! І змете ця сила тебе, як вітер порохину, — сказав сумним голосом пан Казимір. — Зараз одягайся, лаштуйся, укладайся, а ми візьмемо прудкіші та баскіші коні та завернемо за тобою та й навіткача слідком за військом! Нема тобі чого думати та гадати. Гаятись тепер небезпечно. Військо опівдні виступає, їдь і не сперечайся! — сказав пан Казимір, вставши з ослону.

Пан і пані Марися вийшли. Тодозя неначе замерла на ослоні. Тітка мовчки поралась коло печі. Страшна гадка пана Казимира неначе підстрелила двох веселих та жартовливих козачок.

— Цей нечестивий князь куди йде, то лихо веде за собою на Україні, — промовила тітка Мавра згодом, висовуючи горщик з печі. — Де ступить його заклата нога, там неначе бурхає з землі джерело крові та сліз. Впало його око на тебе, і ти тонеш в сльозах, ще й може незабаром потонеш в крові. Годі тобі сльози лити. Вставай та лагодься в дорогу, укладай своє добро в скриню, бо незабаром пан Казимір заїде за тобою.

Тодозя встала й застогнала, знявши руки до образів. Їй було жаль кидати свою хату, свою зелену леваду. Шкода було й тітки.

— Не плач, Тодозю! Ти ж і справді не навіки од'їжджаш на чужину. Мине якийсь час, лихо затихне, то ти й знов вернешся до господи, — говорила тітка.

— Ой, чує моє серце, що я вже більше не побачу ні тебе, тітко, ні своєї хати, ні своєї оселі. А я ж тут зросла, тут я дівувала, тут я пісень співала і щастя з милим зазнала, й тут з'єднали моє вінчання, тут мене на посад завели і гільце мені звили. Ой боже мій милий, боже мій єдиний! Завіщо ти караєш мене, безщасну?

І Тодозя впала на ослін, поклала голову на стіл і знов залилась слізьми. Вона плакала, аж побивалась, тільки молоде тіло двигтіло та голова, схилена на стіл, неначе дрижала.

Тітка бачила, що сама Тодозя не здатна ні за що думати, заходилась укладати Тодозину одягу в скриню та готувати харч на дорогу. Тодозя підвела очі, глянула на скриню і ще гірше заридала.

— Оттаких світилок та свашок вдруге діждались ми! Бодай таких світилок ніхто не діждав, хто живе на світі. Не бояри та дружок винесуть твою скриню з батькової хати, вивезуть з батькового подвір'ячка, — говорила тітка й тільки жалю завдавала бідній Тодозі.

А тим часом Єремія хапався вибиратись з дому, неначе його хтось виганяв з його власного двору. Слуги вештались, виносили, хапали, неначе з пожежі, що було незавалене, що можна було швидше вхопити і вбгати у вози, неначе князь втікав од татарської орди, котра надходила вже до Лубен, буцім була вже десь за цариною й була ладна щогодини, щохвилини ввірватись в оселю.

Полковники зібрали військо на майдані.

Погоничі вже виводили коні, запрягали в карету. Єремія пообідав похапцем, покликав тих слуг, котрих кидав у палаці, й доручив їм ключі. Він окинув очима кімнати. Пішов нагору, перейшов усю залу в останній раз, оглянув столи, оглянув, чи не забувся чого потрібного та ціновитого на столах або в шухлядах, і останній раз кинув оком по залі. З золотих рам на стінах дивились на його давні предки, князі Вишневецькі, поглядав веселими чорними очима козацький гетьман Байда Вишневецький з густою чуприною на підголеній голові, з сагайдаком в правій руці й неначе сміявся з Єремії, з його хапливого виїзду, схожого на втеки, поглядав суворими очима його батько Михайло, його дід, дядько Юрій, й усі вони неначе проводили Єремію сердитими очима за те, що цей нависний нащадок кидав їх на божу волю, може й на ганьбу, оступившись легкодумно навіки од свого славного роду і його вчинків.

Військо вже зібралось на майдані. Полковники гарцювали на конях поперед війська. Єремія скочив на коня й вибіг з двору, щоб оглянути полки. Глянув він очима й здивувався: війська стало вдвоє менше.

— Чого це вийшло на майдан так мало жовнірів? — гукнув Єремія до полковників.

— Усі жовніри схизматики оце повтікали. Ті «лайдаки» вже одникували од полка й почали потроху втікати ще тоді, як ми вертались назад од Переяслава. Тепер військо вашої ясновельможності, князю, одразу вдвоє поменшало. Зосталось тільки три тисячі жовнірів католиків та й годі! — обіззався один полковник.

В Єремії тьохнуло в серці. Він догадався, що втікачі доконешне попристають до панщанних селян і піднімуть повстання. Під його ногами неначе розтавала та ламалась крижка крига серед широкої безбережної річки, і він добре знав, що от-от незабаром крига покришиться на крижкі ниточки, і він завалиться й шубовсне в безодню.

«Треба хапатись, щоб вихопитись заздалегідь», — подумав Єремія й дав загад військовій виступати.

Він скочив з коня й вскочив в карету так швидко, неначе втікав од якогось ворога, неначе його чийсь руки хапали за поли. Ще раз окинув він очима свій пишний палац. Його здушило коло серця й він заплакав. Сльози раптом полились з очей, неначе забило випадком розкопане джерело.

— Тодозю! одягайся в дорогу, бо вже військо виходить, — сказала тітка, заглянувши у вікно, — ондечки вже й пан Казимір за ворітьми спинив коні.

Марися вбігла в хату. Погонич, пан Казимір та тітка винесли Тодозині пожитки і поскладали на простий віз.

Тодозя вийшла на двір і за сльозами світа не бачила. Її посадили на віз трохи не силою. Тітка перехрестила й попрощалась.

Слідком за військом рушили Казимірові два вози, а разом з ними виїхали всі католики та поляки з лубенських князівських маєтностей, котрі боялись народної помсти. На майдан, на улиці повибігали міщани та селяни і осміхались мовчки.

— Хвалить бога, рушила Єреміїна Польща з нашого краю. Гризельда вивезла з Лубен усю свою Польщу й свою польську мову, — гомоніли міщани.

— А ондечки виїжджає й друга Єреміїна княгиня, — гомоніли молодіці, вглядівши Тодозю на возі. — Одна княгиня Вишневецька виїхала вчора, а сьогодні виїжджає друга.

Єремія їхав в кареті й поглядав на людей. В очах у всіх блискала неначе весела майська блискавка, такі всі були раді. Єремія повернув на Чернігівський шлях. В одному місці, переїжджаючи невеличку річку вбрід, він углядив, що з ліска висипались якісь не то козаки, не то селяни і були напоготові напасти на поїзд. Поперед усіх виступив з-за кущів здоровецький білявий велетень з патлатою чуприною, з широчезними плечима. Він замірився на Єремію кулаком, посваривсь і став націлятися рушницею на князівську карету. Єремія вглядів його й впізнав того

здоровецького старця, що колись він бачив в Лубнах на окопі. Погонич свиснув, крикнув. Добрі одноразні коні шарпнули і полетіли. Кулі засвистіли і застукотіли об вільхи. Поїзд утік і зник за вербами в лузі.

«Встають «лайдаки»! Коли б швидше вихопитись з цієї пожежі!» — подумав Єремія.
Єремія з військом повернув до Києва, щоб перевезти через Дніпро свій полк в Київщину.